

A könyvtárak kategorizálásának néhány kérdése

PAPP István

A KATEGORIZÁLÁS SZÜKSÉGESSÉGE

Néha már-már hajlamosak vagyunk arra – látva a könyvtárügy folytonos differenciálódását, a könyvtárak funkcióváltását, tevékenységi körük állandó bővülését –, hogy a könyvtárak kategorizálását, különféle természetű, az élettől elrugaszkodó, sőt a fejlődést guzsbakötő, káros, de legalábbis haszontalan műveletnek tekintsük. S kétségtelen, van is némi alapja ennek az aggodalomnak.

Véleményem szerint azonban a tipizálás csak akkor jár veszéllyel, ha nem vesszük tudomásul azt, hogy az egyes kategóriákat dialektikusan kell felfognunk és alkalmaznunk, csupán iránytűként ahhoz, hogy a könyvtári ellátási rendszert minél rugalmasabban illesztessük a társadalmi és egyéni szükségletekhez.

Magyarországon a könyvtárak kategorizálásának problémája az 1970 végén tartott III. Országos Könyvtárügyi Konferencián merült fel ismét. Ez a konferencia dolgozta ki azt a könyvtárpolitikai koncepciót, amely az elkövetkező szakaszban alapjául szolgál a könyvtárügy fejlődésének. Ennek során elkerülhetetlenül felmerültek az egyes könyvtárak feladatkörét, funkciórendszerét, a könyvtárközi együttműködés különféle formáit, az állami könyvtárpolitikai irányítás és ellenőrzés hatáskörét és módszereit, a társadalmi tevékenység egyes területeihez, intézményeihez, szervezeteihez fűződő kapcsolatokat érintő kérdések. Mindezekre pedig csakis az alapproblémák tisztázása után lehet felelni.

Ha keresem azokat az indokokat, amelyek a téma megvitatása mellett szólnak, a következőket sorolhatom fel.

Először is általánosan megfigyelhető folyamat, hogy nő a könyvtárügy társadalmi súlya és fontossága, szorosabbá és közvetlenebbé vál-

nak a könyvtárak és a társadalmi tevékenység különböző szektorai között a kapcsolatok. Következésképpen a könyvtárak érzékenyebben reagálnak a társadalmi változásokra, gyűjtőkörüknek, szolgáltatásaiknak, általában funkciórendszerüknek a szükségletekhez igazodó változtatásával. Nem egyszer s mindenkorra érvényes egy-egy könyvtártípus s ezen belül az egyedi könyvtár feladatköre, hanem számos tényező hatására jelentős módosulások következhetnek be. Így például a klasszikus nemzeti könyvtári funkciórendszer, elsősorban a szocialista országokban, könyvtárügyi feladatokkal bővült, vagy például a vezető közművelődési könyvtári intézmények, általános gyűjtőkörük megtartása mellett, egy-egy szakterületen szinte szakkönyvtári mélységű gyűjteményeket fejlesztenek ki.

Másodszor a könyvtári szolgáltatások hatékonyságának és gazdaságosságának növelése érdekében halaszthatatlanná vált a szóban már sokszor deklarált egységes, országos könyvtári rendszer gyakorlatban való megvalósítása, illetve az e téren elért kezdeti eredmények megerősítése, továbbfejlesztése. Nyilvánvaló, hogy ennek útja a különböző könyvtártípusok közötti kooperációs formák és kapcsolatok kibontakoztatása, az egységes rendszeren belüli munkamegosztás megszervezése. A könyvtári rendszeren belül érvényesülő differenciálódási és integrálódási tendenciák az egyes tagkönyvtárak világosan meghatározott feladatait tételezik fel; ez korántsem jelenti azt, hogy bizonyos fajta feladatok kizárólagosan egy bizonyos könyvtártípus hatáskörébe esnek, hanem inkább azt, hogy a könyvtári rendszer a vele szemben támasztott igények kielégítése végett a feladatokat célszerűen megosztja tagjai között.

Harmadszor figyelmet érdemel az a tény, hogy mindinkább tért nyer a könyvtárügy távlati terveken nyugvó fejlesztése. A tervezés alapjául tapasztalati és elméleti uton kidolgozott normatívák szolgálnak. E normatívák nem mások, mint az egyes könyvtárak és könyvtári rendszerek létesítésének, fenntartásának, működésének mennyiségi és minőségi paraméterei, amelyeket csakis abban az esetben lehet reálisan megfogalmazni, ha előzőleg tisztáztuk az adott könyvtárak típusjegyeit. Nagyon jó példa erre az IFLA Közművelődési Könyvtári Szekciója által kidolgozott nemzetközi szabványajánlás, amely az UNESCO manifesztumában megfogalmazott célok és feladatok alapján bontja ki a közművelődési könyvtári ellátás rendszerének optimális modelljét. Hasonló eljárást követnek az egyes nemzeti normatívák, így a mi szakmai fejlesztési irányelveink is.

Negyedszer a könyvtári ellátás jogi szabályozása is ismételten felveti a tipizálás kérdését. A könyvtári jogalkotás – összhangban a tár-

sadalmi fejlődéssel – újra meg újra visszatérő feladat, hiszen a megváltozott és változó társadalmi környezethez, feltételekhez kell igazítani a könyvtári rendszer működésének jogi kereteit, szabályozóit. Ezzel a feladattal találjuk magunkat mi is szemben a III. Országos Könyvtárügyi Konferencia után, amely többek között új könyvtári törvény megalkotását is feladatul tűzte. Az előkészületek során kiderült, hogy egyike a legnehezebb problémáknak a törvény hatályának a megállapítása, vagyis annak a kérdésnek az eldöntése, hogy az egyes rendelkezések mely könyvtárakra és milyen mértékben vonatkoznak. Ez a probléma annál nehezebben oldható meg, minél differenciáltabb a társadalmi környezet, s minél differenciáltabb a könyvtári rendszer. Így nyer különös jelentőséget a kategorizálás, a könyvtári típusok helyes kialakítása a könyvtári jogalkotás szempontjából.

S végül ötödször, a nemzetközi együttműködés, különösen a szocialista országok könyvtári rendszerei közötti együttműködés kibontakoztatása is megkívánja, hogy foglalkozzunk ezzel a kérdéskörrel. A kooperációs vállalkozások megindítása, a közösen vagy munkamegosztásos alapon végzett kutatómunka, a terminológia egységesítése feltételezi a különféle könyvtártípusok funkciórendszerének azonos értelmezését, vagy legalábbis az értelmezés közelítését.

A fentieket előrebocsátva hangsúlyozni szeretném, hogy a könyvtárak tipizálása nem öncél, hanem rendkívül szorosan összefügg más problémakörökkel, s a kategóriák helyes megválasztása, rugalmas kezelése elősegíti az azokra adandó válaszok kidolgozását is. Itt csak a könyvtárpolitikával, a rendszertervezéssel és -szervezéssel, a gépesítéssel és az építkezéssel való kapcsolatokra hívnám fel a figyelmet.

KÖNYVTÁRI RENDSZER ÉS KÖNYVTÁRTÍPUSOK

A politika művészetének egyik igen fontos összetevője a súlypontozás, a döntő láncszem megragadásának a képessége. Érvényes ez a könyvtárpolitikára is. Nem közelíthet azonos elvárásokkal, azonos intenzitással a teljes rendszer minden összetevőjéhez, minden tagjához, hanem az adott társadalmi feltételekből kiindulva, azokat gondosan elemezve kell megállapítani stratégiáját és taktikáját, kiválasztania azokat a könyvtártípusokat, amelyek az adott szakaszban kulcsfontosságúval bírnak, helyesen meghatározni ezek funkciórendszerét, lényegi típusjegyeit, hogy ennek megfelelően végezhesse irányító, fejlesztő

tő és ellenőrző tevékenységét. Könyvtárpolitikánk gyakorlatából példának hozhatom fel a közművelődési könyvtárak funkciórendszerének új megfogalmazását a 60-as évek második felében, amikor az addig bekövetkezett változások s a fejlődési tendenciák gondos elemzése alapján e könyvtár típus sokoldalú társadalmi kötődése mellett foglaltunk állást, s a népművelési funkciót megőrizve-meghaladva a közművelődési könyvtári rendszernek a művelődéshez, oktatáshoz, kutatáshoz, termeléshez fűződő feladatköreit vele egyenrangú funkcióknak minősítettük. Ezzel természetesen együtt járt a közművelődési könyvtárak rendszerén belül a további differenciálódás, amely a településszerkezethez igazodva szabta meg az egyes tagkönyvtárak feladatkörét.

Egy-egy ország könyvtárügyét egységes rendszernek fogjuk fel, amelyben az egyes tagok kölcsönösen meghatározzák és feltételezik egymás tevékenységét, továbbá a rendszeren belül különböző alrendszerek is alakulnak állandó vagy ideiglenes szervezetekként bizonyos feladatok elvégzésére. A rendszer egészének, illetve részeinek megtervezése és megszervezése fölvet tipológiai problémákat is. Korántsem arról van szó, hogy az azonos típusú könyvtárak jelentenék az egész rendszer alrendszerait. Tapasztalataink inkább arra mutatnak, hogy homogén alrendszerek mellett egyre inkább a különféle típusú könyvtárak együttese lépnek egymással szorosabb-lazább kooperációs kapcsolatokra. Míg korábban lényegileg a hálózat volt a könyvtári szervezetek szinte egyeduralgó formája, kialakulóban vannak más alapokon szerveződő könyvtári együttesek is. Természetesen régóta szorgalmazzuk, hogy az azonos szakterületen, földrajzi területen működő könyvtárak fejlesszék ki kooperációjukat, de úgy látszik, csak most jutunk odáig, hogy ez az elméleti kívánalom a gyakorlatban is realizálódhatik. Ez magával hozza azt is, hogy az egyes könyvtárak egyidejűleg több kooperációs szervezetbe, alrendszerbe tartoznak, de semmiképpen sem jelenti azt, hogy típusjegyeik elmosódnak; inkább arra utal, hogy dialektikusan kell felfognunk az egyes könyvtárak szerepkörét és a könyvtári szervezetek összetételét. Hogy ez a megoldás mennyire előnyös a használók és a részt vevő könyvtárak szempontjából, arra jó példa a kémia és a vegyipar területén működő kooperációs kör. Ebben – a Veszprémi Vegyipari Egyetem Könyvtára vezetésével – egyetemi könyvtárak, országos szakkönyvtárak, kutatóintézeti és vállalati szakkönyvtárak vesznek részt, függetlenül attól, hogy mely minisztérium irányítása alá tartoznak, mely könyvtári hálózat tagjai. A kölcsönös érdekek alapján kifejlesztett szolgáltatások színvonala és gyorsasága messze meghaladja az országos átlagot, akár a könyvtárközi kölcsönzés gyorsaságát és hatékonyságát, akár a reprodukciók mennyiségét és minőségét, akár egyéb tényezőket vizsgáljuk.

A könyvtári munka és szolgáltatások gépesítése – különösen kis országokban, de úgy vélem, a nagyokban is – csak átfogó, országos tervek és vállalkozások alapján történhetik. A gépesítési program kidolgozása és megvalósítása csakis az egyes könyvtár típusok sajátosságainak és az e típusok rendszerbe szerveződéséből adódó követelményeknek a figyelembevételével képzelhető el. A könyvtár típusából és a rendszerben, alrendszerben elfoglalt helyéből következően lehet megállapítani gépesítésének optimális szintjét, vagyis azt a legáltalánosabb fokát, amely a rendszer működését még lehetővé teszi. Ugyanis az egész rendszer teljesítőképessége lecsökken, ha az egyes könyvtárak lényegesen elmaradnak a típusra meghatározott gépesítési szinttől. Hiába állít be néhány könyvtár telexet, ezzel a könyvtárközi forgalomnak csak csekély hányada gyorsul; az áttörés akkor következik be, amikor minden lényeges ponttal lehetségessé válik a telex-összeköttetés.

Közhelynek számít, hogy a könyvtári épület tervezésének első fázisa a könyvtár funkciórendszerének a tisztázása. Az adott könyvtártípus általános jegyei és a helyileg támasztott egyedi követelmények határozzák meg végül is az épület megformálását. Ezt a megállapítást jól bizonyítja közművelődési könyvtári koncepcióknak változásának tükröződése az újabb és újabb épületekben. Itt példaképpen csak ún. közösségi terek differenciálódó rendszerére vagy a szakrészlegek kialakulására utalok: az előbbi azoknak a feladatoknak a következménye, amelyeket a könyvtár mint társadalmi és kulturális fórum vállalt, az utóbbiak pedig a közművelődési könyvtár növekvő szakirodalmi tájékoztatási szerepkörének.

A könyvtárak tipizálását lényegében gyakorlati kérdésnek tekintjük. Ez azt jelenti, hogy a könyvtárügy fejlődése során kialakult formákból szűrjük ki a típusjegyeket, s nem kívülről, voluntarista módon próbáljuk az egyes könyvtárak feladatkörét meghatározni. Ez a módszer biztosítja leginkább azt, hogy a társadalmi szükséglettel összhangban tudjuk a könyvtárügy fejlesztését tervezni.

Követelményként állithatjuk fel, hogy egy ország különféle típusú könyvtárai egységes rendszert alkossanak, amelyben az egyes tagok kölcsönösen meghatározzák egymást, ha kialakulnak közöttük a rendszeres kapcsolati formák, amelyek keretében közös vállalkozásokat, munkálatokat, szolgáltatásokat indítanak, ha működésüket általános törvényszerűségek határozzák meg. Az egységesség tehát semmiképpen sem jelenti azt, hogy a könyvtárakkal szemben azonos elvárásokat támasztunk, hanem azt, hogy ésszerű és célszerű munkamegosztás alapján együttesükben biztosítsák a természetes és jogi szemé-

lyek könyvtári ellátását. Ezért nem fogadhatók el számunkra azok az elképzelések, amelyek merev határvonalat kívánnának húzni egyfelől a tudományos és szakkönyvtárak, másfelől a közművelődési könyvtárak közé (vagy legyenek bármilyen más könyvtárak az ilyen önkényes határvonalak két oldalán). Világtendenciaként figyelhető meg a könyvtárügy fejlődésében az integrálódás folyamata; ezért is retrográd álláspont volna, ha egy országon belül több, egymástól független könyvtárügyről beszélnénk. A könyvtárügyet olyan rendszernek kell tekintenünk, amely világosan meghatározható jegyek alapján különül el a társadalom egyéb rendszereitől.

Ugyanakkor azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy ez az önállóság viszonylagos. Ez a megállapítás érvényes az egész rendszert illetően, még inkább egyes tagjait illetően. Ugyanis a könyvtárügyet a szolgált területhez, társadalmi tevékenységhez, intézményhez, szervhez fűző szoros kapcsolatok determináló erejűek. E kapcsolatok változatos formákban nyilvánulnak meg: a könyvtári szolgálatot vagy önálló intézményként megjelenő könyvtárak (amelyek közvetlenül és más intézményekkel együttműködve szolgálják a funkciórendszerüknek megfelelő társadalmi igénykálát), vagy különféle gazdasági, tudományos, kulturális vagy társadalmi szervezetekbe, szervezetekbe ágyazott könyvtárak, könyvtári osztályok, részlegek látják el. A könyvtárügy fejlődését egyszerre jellemzi az önállóság erősödése (mind nagyobb, teljesítőképesebb könyvtárak, könyvtári szervezetek létrejötte) és a más rendszerekbe való integrálódás jelensége (az információs rendszer, a felnőttoktatási rendszer, maga az oktatásügy stb. egyre szorosabba vonja kapcsolatait a könyvtárakkal).

Akármilyen kategóriák szerinti metszetben kívánjuk tipizálni a könyvtárakat, tudomásul kell vennünk, hogy az egyes típusok nyitottak, újabb átmeneti formák alakulnak, s esetenként a helyi körülmények döntően játszanak közre a típus adott megjelenési formájának a kialakulásában. Korábban például arról beszéltünk, hogy az általános és a középiskolákban két könyvtár van: egy nevelői és egy tanulói könyvtár. A fejlődés során kiderült, hogy ez a mechanikus szemlélet a gyakorlatban tovább már nem tartható, hanem egységes iskolai gyűjteményt kell szervezni, amely az oktatóknak és a diáknak egyaránt rendelkezésre áll. Az általános gyűjtőkörű közművelődési könyvtárak a helyi igényektől függően egyes területeken elmélyítik gyűjtésüket s szakirodalmi szolgáltatásokra is képesek, másokon pedig kisebb mélységben folytatják a gyűjtést, tekintetbe véve a vonzáskörükben működő, a nyilvánosság számára is hozzáférhető szakkönyvtárakat, felsőoktatási könyvtárakat. Megjelennek a több szerv által közösen fenntartott

könyvtárak (például a lakosság számára is szolgáltató szakszervezeti könyvtárak, amelyek létesítéséhez és működéséhez a lakosság könyvtári ellátásáért felelős tanács anyagilag hozzájárul). Az egyetemi könyvtárak egyes szakterületeken országos nyilvános szakkönyvtárraként működnek. És így tovább.

Az előző bekezdésben a típusok nyitottságára mutattunk rá. Most ezt azzal kell kiegészítenünk, hogy ebből semmiképpen sem következik a típusok funkciórendszerének a parttalansága, a feladatok teljes egybemosódása. Az egyes típusok jellegzetességei történeti fejlődés eredményeképpen alakultak ki, s az adott szakaszban viszonylag állandóak. A tipizálás tulajdonképpen ezeknek a jegyeknek az általánosítását, ezzel együtt a könyvtárak bizonyos csoportjainak körülhatárolását jelenti. Ezt a szinte elkerülhetetlenül jelentkező beszűkítő tendenciát oldja fel a könyvtárközi együttműködés követelménye, illetve realizálása. Az együttműködés két fő tartalma a munkamegosztás és a szolgáltatások közvetítése. A magyarországi fejlődésben megfigyelhető az az irányzat, hogy a hálózati kapcsolatok – függően attól, hogy milyen könyvtárakat fognak össze – két irányban polarizálódnak. A szakkönyvtárak esetében inkább igazgatási, irányítási, ellenőrzési tartalmat nyernek, az egyetemi könyvtárak esetében az előbbi mellett a szakirodalmi ellátási egység szerepét is betöltik, a közművelődési könyvtárak terén pedig pillanatnyilag az ellátási rendszerre jellemző vonások hangsúlyozása került előtérbe, s az igazgatási kapcsolatok mintha gyengültek volna a helyi tanácsok önállóságának a növekedésével.

A KATEGORIZÁLÁS SZEMPONTJAI

A következőkben a típusok kialakításában érvényesülő főbb kategorizálási szempontokkal szeretnénk foglalkozni, mégpedig fontossági sorrendben. Ugy vélem, hogy fontosságban mindent megelőz, mert a könyvtár működését lényegileg határozza meg az a kategóriarendszer, amely a könyvtár társadalmi beágyazottságát s ebből következő funkcióit tükrözi. Ezután következik a hozzáférhetőségnek, azaz a szolgáltatások nyilvánosságának a szempontja. Ezzel összefügg a fenntartó (tulajdonos) szerinti csoportosítás. Végül a gyűjtőkör és az állomány nagysága szerint történő kategorizálás is lényeges elemeket ad a könyvtártípusok kialakításához.

A könyvtárak kategorizálása elsődlegesen funkciórendszerük szerint történhetik. Funkció alatt ebben a vonatkozásban nem a könyvtár egyes tevékenységi formáit értem, hanem a különféle társadalmi folyamatokban jelentkező tájékoztatási és pedagógiai szükségletek és igények kielégítésére az adott könyvtár típus által ellátott feladatok körét. A könyvtár funkciórendszere tehát mindazokat a feladatköröket felöleli, amelyeket használói igényeinek kielégítése érdekében és a könyvtári rendszeren belüli munkamegosztás keretében ellát. A funkciórendszer áthatja és meghatározza a könyvtár egész tevékenységét. Mivel két változó tényezőtől, a társadalmi szükségletektől és a könyvtárügy fejlődésétől függ, nem tekinthetjük egyszerűs mindenkorra rögzítettnek. Szeretném arra is felhívni a figyelmet, hogy a funkciórendszert a maga konkrétságában mindig a helyi adottságok határozzák meg.

A funkciórendszer szerinti kategorizálás tehát a könyvtár társadalmi és a könyvtári rendszeren belüli kapcsolódása és helye szerint történik. E kapcsolódása azonban az esetek többségében több irányú, ezért besorolása nem mindig valósítható meg teljesen egyértelműen. Egy-egy könyvtárat nem lehet minden esetben egy bizonyos társadalmi tevékenységhez rendelni.

A könyvtárak funkciórendszerét meghatározó legfontosabb társadalmi területek: a termelést, a kutatást, az államigazgatást stb. szolgáló tájékoztatás, ezen belül a szakirodalmi tájékoztatási rendszer, a közoktatás és a közművelődés. Mint ahogy ezek a társadalmi tevékenységek sem jelentkeznek tiszta formában, hanem egymással szoros összefonódásban, éppen úgy a könyvtárak feladatai sem rendelhetők egyértelműen egyik vagy másik területhez, különösen akkor nem, ha a könyvtár önálló intézményként működik, nem valamely szervezet részeként.

Le kell szögeznünk azt is, hogy a más-más társadalmi területekhez kapcsolódó könyvtárak nem állnak egymással alá- és fölérendeltségi viszonyban. A funkciórendszer szerinti kategorizálás eredményeképpen minőségileg különböző típusokat kapunk, de ez nem jelent egyben színvonalkülönbséget is. A könyvtári hierarchiát nem a könyvtár típusok szerint kell kialakítani, hanem attól függően, hogy a könyvtári rendszeren belül milyen szerepkört tölt be a könyvtár, mekkora a szolgáltatási kapacitása, mennyire aktív a könyvtárközi kooperációban.

A nyilvánosság fokára (vagyis a használók körére mint kategorizálási szempont) korábban nem sok figyelmet fordítottunk.

Hangsúlyozva azt a helyes elvet, amely szerint ha valaki bármely könyvtárba beiratkozik, az összes többi könyvtár szolgáltatásai is rendelkezésére állnak, megfeledeztünk arról a tényről, hogy számos gyakorlati tényező ellene hat ennek az ideális követelménynek, hogy számos könyvtár csakis és kizárólag szűk használói kört szolgál ki. A nyilvánosság kérdését azért is hanyagolhattuk el, mert úgy véltük, hogy mivel a könyvtárak szocialista (állami vagy csoport-) tulajdonban vannak, hozzáférhetőségük egyszerűen nem probléma, hiszen közvetlenül vagy közvetve bármely gyűjtemény mindenki rendelkezésére áll. A kérdés tulajdonképpen az új gazdasági irányítási rendszer kibontakozása után vetődött fel élesebben, amikor ennek hatása a kulturális életben is egyre inkább érezhetővé vált. Messzire vezetne az okok és hatásuk vizsgálata, elég legyen arra rámutatni, hogy például egy állami vállalat keretében működő szakkönyvtár nyilvánosságának, vagyis külső használók által való hozzáférhetőségének eldöntése lényegében a vállalatvezetés hatáskörébe esik.

A nyilvánosság fokával sok tekintetben rokon tényező a könyvtár tulajdonosa (fenntartója). Érdekes azonban különbséget tenni e két kategorizálási szempont között, mert a nyilvánosság foka és a könyvtár tulajdonosa szerinti csoportosítás nem ugyanazt az eredményt adja. Ugyanis az állami tulajdonban lévő könyvtár nem mindig egyuttal nyilvános is, és a testületek vagy szervezetek könyvtárai nem okvetlenül zárt, azaz csak a használók meghatározott köre számára rendelkezésre álló gyűjtemények. Nehéz lenne például a szakszervezeti könyvtárakat zárt intézményeknek tekinteni, már csak használóik körének rendkívül kiterjedt volta miatt sem, bár kétségtelen, hogy elvileg a szakszervezeti tagság, sőt a szakszervezeti alapszerv tagsága kiszolgálása a fő feladatuk.

A könyvtár nyilvános, illetve zárt jellegét nem szabad merev kategóriaként kezelnünk. A gyakorlat azt mutatja, hogy számos átmeneti fokozat van, amelyek kialakulásában különféle objektív és szubjektív tényezők játszanak közre. Vegyük például ismét a szakszervezeti könyvtárakat. Ha működésük feltételei kedvezőek (megfelelő a helyiségük, a létszámuk, az állományuk, s ami a legfontosabb: az utcáról közvetlenül is megközelíthetők), akkor a legtöbb esetben a környező lakosság rendelkezésére is állnak. Vagy a kutatóintézetek, egyéb intézmények keretében működő könyvtárak: néhol az intézmény igazgatójának engedélye szükséges az egyszeri használathoz is, máshol ezt a hatáskört a könyvtáros gyakorolja, ismét máshol pedig minden megszorítás nélkül bárki használhatja a könyvtárat. Ezzel a differenciált helyzettel számolnia kell a könyvtárpolitikai irányításnak, s nem bi-

zonyos, hogy a nyilvánosság maximális biztosítására a legcélravezetőbb eszközök a jogszabályok, utasítások, rendelkezések lennének.

Csonka volna pedig a könyvtári rendszer, ha kizárnánk belőle ezeket a korlátozottan nyilvános vagy zárt könyvtárakat. Csatlakoztatásukra más megoldási módokat kell keresni. Tapasztalataink szerint két fő és hatékony eszköze van a könyvtárpolitikának e könyvtárakat illetően. Az egyik a kölcsönös érdekeken alapuló közös vállalkozások, kooperációs formák kialakításának szorgalmazása (itt óriási lendítőtérőt jelenthet a központi segélyezési alap), a másik pedig a könyvtárosképzés, amely olyan munkatársakat bocsát a nem nyilvános könyvtárakat fenntartó szervek rendelkezésére, akik az egységes könyvtári rendszer szemléleti alapján kapták elméleti és gyakorlati képzésüket. Elképzelhető az is, hogy bizonyos feltételekhez kötődik a könyvtári rendszerhez való csatlakozás; célszerűnek látszik, hogy csak azok az intézmények nyerjék el a „tagsági jogot”, amelyek bizonyos kötelezettségeket is vállalnak a kölcsönösség alapján.

A könyvtári rendszer sulypontját azonban kétségtelenül a nyilvános könyvtárak képezik. Éppen ezért ezek fenntartása állami feladat; a könyvtári szolgálat közszolgáltatásnak tekintendő, mégpedig olyan közszolgáltatásnak, amelynek alapszolgáltatásai ingyenesek kell hogy legyenek. Az állam a nyilvános könyvtárakat vagy a helyi államhatalmi szerv révén, vagy pedig kormányzati szinten tartja fenn. A nyilvános könyvtárak jelentik a művelődéshez, az információkhoz, a szellemi rekreációhoz való jog valóra váltásának egyik bázisát. Rendkívül fontos, hogy a nyilvános könyvtárak köre ne csak az ún. közművelődési könyvtárakból álljon, hanem egészítse ki ezeket a nyilvános szakkönyvtárak sora. Míg az előbbieket területileg szerveződnék, a lakosság lakóhelye szerint, addig az utóbbiak nyilvánvalóan az egyes ismeretágak szerint. Ilyen nyilvános szakkönyvtári funkciót nemcsak önálló intézményként működő könyvtár láthat el, hanem felruházzhatók ezzel például az egyetemi könyvtárak is. Az országos szakkönyvtáraknak kettős kapcsolatrendszere van: egyfelől közvetlenül és a közművelődési könyvtárak révén a lakosság egészének sugározzák szét szolgáltatásaikat, másfelől pedig az illető szakterületen működő egyéb szakkönyvtárak kooperációját szervezik, ami tulajdonképpen az országos szakirodalmi ellátás alapja.

A könyvtár tulajdonosa (fenntartója) szerint történő kategorizálásnak elsősorban a könyvtárpolitikai irányítás, a jogszabályok, rendelkezések hatálya szempontjából van jelentősége.

A magántulajdonban lévő könyvtárak kizárólag abban az esetben érdemelnek figyelmet, ha állományukban nemzeti értéket képviselő dokumentumok találhatók. Ezek gondozása, eladása, az országból való kiszállítása nyilván állami ellenőrzést kíván. Előfordul nem is ritkán az az eset, hogy egy-egy magángyűjteményben ugyan nincsenek kiemelkedő értékű darabok, de a gyűjtemény egésze képvisel jelentős értéket. Az állami felügyeletnek ilyenkor is figyelemmel kell kísérnie a gyűjtemény sorsát, annál is inkább, mert a gyűjtő halála után a szétszóródás veszélye fenyegeti. A szélesebb-szűkebb olvasókört szolgáló, nem magántulajdonban lévő könyvtárak fenntartói változatos skálán helyezkednek el. Minisztériumok, tanácsok, vállalatok, intézmények, társadalmi szervezetek, egyesületek stb. szerepelnek köztük. Korábban határozottan hajlottunk arra, hogy ezen könyvtárakat viszonylag homogén kategóriának fogjuk fel; 1956. évi könyvtári törvényünk például a tanácsok által és a szakszervezetek által fenntartott közművelődési könyvtárakat nem különböztette meg, pontosabban: hatályát ugyanabban a mértékben terjesztette ki az egyikre is, mint a másokra. Ez az álláspont ma már nemigen tartható; a szakszervezeti könyvtárak problematikáját a szakszervezeti mozgalom sajátosságainak figyelembevételével kell kezelni.

Különbséget kell tennünk az állami szervek által közvetlenül, önálló intézményként fenntartott nyilvános könyvtárak s azon korlátozottan nyilvános vagy zárt könyvtárak között, amelyek vonatkozásában az állam fenntartói funkcióját közvetve, a vállalaton, intézeten keresztül gyakorolja. Ennek következményeit a könyvtárpolitikai irányításnak is le kell vonnia, hiszen ez utóbbiak tevékenységét alig befolyásolhatja közvetlen eszközökkel. (Erről más összefüggésben fentebb már szó esett.) Még olyan kérdésekben sem avatkozhat bele, mint könyvtárak létesítése vagy megszüntetése (a megszüntetett könyvtár állományának hasznosítását természetesen már szabályozhatja!), hiszen egy vállalatot nem azért hívtak életre, hogy könyvtárat tartson fenn, hanem hogy gazdasági célkitűzéseket valósítson meg. Ha a vállalat igazgatója úgy itéli meg, hogy ehhez saját könyvtárra van szüksége, megszervezi, ha pedig gazdaságosabbnak itéli egy nyilvános szakkönyvtártól megrendelni a számára szükséges szakirodalmi szolgáltatásokat, ezt a megoldást választja.

Arra kell törekednie a könyvtárpolitikának, hogy a társadalmi szervezetek, egyesületek tulajdonában lévő könyvtárak is szerves részét képezzék az országos könyvtári rendszernek. Különösen fontos olyan kiterjedt hálózatok intenzív bevonása, mint például Magyarországon a szakszervezeti könyvtáraké.

Ide tartozik az egyházi tulajdonban lévő, hatalmas nemzeti értéket képviselő könyvtárak kérdése. Korábban megelégedtünk az állami szakfelügyelet gyakorlásával. Most azonban arra törekszünk, hogy gazdag történeti gyűjteményeiket fokozottan hasznosítsuk a kutatás, a szakirodalmi ellátás érdekében. Hogyan, milyen eszközökkel lehet az egyházi könyvtárakat is a könyvtári rendszer szerves részévé tenni? Nehéz problémákat kell még megoldanunk ebben a vonatkozásban, de úgy látszik, hogy az egyházak tulajdonosi érdekeinek tiszteletben tartásával számottevő eredményeket lehet elérni.

A gyűjtőkör mint kategorizálási szempont a könyvtári rendszer szerkezete szempontjából érdemel elsősorban figyelmet. A dokumentumtermés óriási ütemű növekedésének, tartalmi és formai differenciálódásának következtében a két alapkategória – általános és szakkönyvtár – mellett ujabbakkal is számolnunk kell. Különösen az általános gyűjtőkörű könyvtár vált problematikussá, ha az általános tájékozódásnak, a kutatás kiinduló irodalmának biztosítása mellett a szakirodalomban való mélységi kutatást is lehetővé kívánja tenni. A tudományok fejlődésének sajátosságai azonban – szükségtelennek látszik itt ezeket felsorolni – újra és újra szükségessé teszik az áttekintést az ismeretanyag teljes köre fölött. Ezért bármilyen kompromisszumok, különféle szempontok szerint történő beszűkítések árán, de tovább él az általános gyűjtőkörű könyvtár. Az általános és a szakkönyvtárak kooperációs kapcsolatai jelentik az országos szakirodalmi ellátás egyik bázisát (a másikat az azonos szakterületen működő szakkönyvtárak együttesében jelöljük meg), amely különösen a vidéken jelentkező szakirodalmi igények kielégítésében játszik óriási szerepet.

Napjainkra az általános gyűjtőkörű könyvtárak legjellegzetesebb típusává – a nemzeti könyvtárak mellett, amelyek legnagyobb része a nemzeti vonatkozás kritériuma szerint korlátozni kényszerült gyűjtését – a közművelődési könyvtárak váltak. (Az egyetemi könyvtárak gyűjteményeiben határozott specializálódás figyelhető meg.) A közművelődési könyvtárak egymásra épülő nagyságrendjeiből álló ellátási rendszerek biztosítják a lakosság általános könyvtári ellátását, egyaránt kielégítve művelődési, oktatási, termelési, kutatási jellegű irodalmi igényeit. Abból, hogy gyakorlatilag semmilyen igény kielégítése elől sem zárkozhatnak el, e könyvtár típusnak két következtetést kell levonnia. Az egyik az, hogy az általában 150–500 ezer lakosra méretezett ellátási rendszerek vezető könyvtárainak újfajta könyvtárrá kell válniuk; nem az értékes irodalom teljességének a gyűjtését tűzik ki célul, hanem a kiinduló tájékozódást, az egyes is-

meretágak közötti összefüggéseket feltáró irodalmat, az általános referenzapparátust biztosítják – a közművelődési könyvtárak hagyományos funkciói mellett. A másik pedig az, hogy mind székhelyük szakkönyvtáraival, mind pedig az országos szakkönyvtárakkal szoros, az igények és szolgáltatások gyors áramlását biztosító kapcsolatot kell létesíteniük.

A nyilvános szakkönyvtárak és a korlátozottan nyilvános, illetve zárt szakkönyvtárak problematikáját részben már érintettük. A nyilvános szakkönyvtárak esetében még hangsúlyoznunk kell, hogy feladatkö-rükbe tartozik a közvetlen könyvtári szolgáltatások nyújtásán tulme-nően a kooperációs kapcsolatok kifejlesztése is. Sőt, a szakirodal-mi tájékoztatási rendszer keretében a hagyományos könyvtári szol-gáltatások mellett szakirodalmi tájékoztató szolgáltatásokat is kell nyújtaniuk; kedvező esetben e szolgáltatások tekintetében is koordi-nátori szerepet töltenek be.

Az állomány nagyságrendje nem látszik termékeny katego-rizálási szempontnak, mert a könyvtárakat egyre inkább szolgálta-tási kapacitásuk, a könyvtári rendszerben betöltött szerepkörük és nem állományuk nagysága szerint mérjük. (A közművelődési könyv-tárak terén talákoztunk olyan kedvezőtlen jelenséggel is, hogy sok helyütt azért nem selejtezték a tartalmilag elavult könyveket, hogy az egy főre eső kötetek száma minél magasabb legyen.) Ennek elle-nére a könyvtárak bizonyos kategóriáihoz hozzárendelhetünk állomány-nagyságrendi mutatókat a választék, illetve a szakirodalmi ellátás biztosítása érdekében. Ezt a mutatót azonban mindig dinamikusan kell felfogni, vagyis az induló állomány mellett a gyarapodás és a kivonás normatíváit is meg kell adni.

Ha azonban a könyvtár nagyságrendjét komplex mutatónak tekintjük, amelybe az állományon kívül beleértendő a létszám, az elhelyezési körülmények, a felszerelés, a gépesítettség foka, s nem utolsó sor-ban a szolgáltatások (hozzászámítva a más könyvtárak szolgáltatásai-nak közvetítését is), sőt a kooperációs vállalkozások szervezése, il-letve az azokban való részvétel – akkor már a könyvtári rendszerben vagy alrendszerben elfoglalt helytől függő funkcionális nagy-ságrendről beszélhetünk. Ez a mutató sokkal előnyösebb, a könyvtár funkciórendszerével szorosan összefüggő kategorizálást tesz lehetővé. A könyvtári nagyságrendek ilyen értelemben történő kiala-kitása során célszerűnek látszik meghatározni az egyes típusok mini-mumjegyeit is, vagyis azokat a minimális kritériumokat, amelyek meg-léte esetében egy adott egység már vagy még könyvtárnak tekinthető

az illető tipuson belül. Ez lehetővé teszi a normán aluli, csak formálisan könyvtárnak nevezett egységek kiszűrését, ami ugyan nem jelenti azt, hogy egyuttal kirekesztődnek a könyvtári rendszerből, de elképzelhető, hogy bizonyos kooperációs formákban nem vehetnek részt, bizonyos rendelkezések nem vonatkozhatnak rájuk stb. A könyvtári minimum differenciált megállapítása egyaránt hasznos a kooperáció tartalmi és formai kérdéseinek rendezéséhez, a statisztikai adatszolgáltatás megbízhatóságához s a könyvtárpolitikai irányításhoz.

A könyvtári minimum és a fölötte lévő nagyságrendek megállapítása tulajdonképpen a különféle könyvtár típusok létesítési, fenntartási és működtetési normatíváinak a kidolgozását jelenti. E normatívák a különböző funkciórendszerű könyvtárakra külön-külön, de a típusok közötti kapcsolatokat figyelembe véve dolgozandók ki. Célszerűnek látszik, hogy ezeket a munkálatokat a közművelődési (általános nyilvános) könyvtárak normatíváival kezdtük, mivel ezek a könyvtárak jelentik az ellátási rendszer alapját, s így vonatkozási pontul szolgálnak a további normamunkálatokhoz.

Nem vállalkoztam a konkrét könyvtártípusok megállapítására, még kevésbé azok definíciójára. Ezt a feladatot, mint az alapkérdések egyikét, az új magyar könyvtári törvény előkészületei során kell megoldani.